

مقایسه تطبیقی جریان اجتهادی اصولی ایران با جریان اخوان المسلمین مصر در نگرش سیاسی به قرآن

علیرضا دانشیار^۱

چکیده:

موضوع اصلی این پژوهش مقایسه تطبیقی دو جریان اجتهادی اصولی ایران و جریان اخوان المسلمین مصر در نگرش سیاسی به قرآن است. هدف پژوهش، گردآوری نقاط اشتراک و ویژگی‌ها و نگرش‌های اسلامی در ارتباط با موضوعات اساسی جهان اسلام و کمک به هم‌گرایی بیشتر است. روش پژوهش با توجه به شیوه قرائت متن و زمینه، گفتمان زمانه (ویژگی‌های سیاسی اجتماعی) و نوع ویژگی‌های فکری هر دو جریان را در نگرش سیاسی مؤثر می‌داند. نقاط مشترک زیادی در ویژگی‌های فکری هر دو جریان در زمینه نگاه به قرآن، حجیت، زبان داری آن و نگرش حداکثری به قرآن دیده می‌شود. بیشترین نقاط افتراق، در روش‌های به کار برده شده، نظیر تأکید بر بعد حکمی فلسفی در جریان اجتهادی و نفی آن در جریان اخوان، دیده می‌شود. از نظر هر دو جریان، «حکومت»، «دولت» و نظام سیاسی مبتنی بر قرآن است. «قرآن» ملاک عمل جامعه و حکومت اسلامی است. در یافته تحقیق، می‌توان گفت که تلاش دو جریان برای ارائه تصویری خالص، اصیل، سازنده، حرکت آفرین و نظام ساز از قرآن است. مباحث مرتبط با نگرش سیاسی به قرآن، بدون توجه به وجوه تفرقه انگیز میان ملل مسلمان و با هدف بازگشت به حیات طیبه قرآنی، در جهان اسلام طرح شده است.

واژگان کلیدی: قرآن، مقایسه تطبیقی، جریان اجتهادی اصولی، جریان اخوان المسلمین، نگرش سیاسی.

۱. دانش آموخته حوزه علمیه قم؛ دکتری مطالعات انقلاب اسلامی و پژوهشگر همکار پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی.

مقدمه

پرداختن به مباحث جدید سیاسی-اجتماعی، که با تکیه بر تفسیر و برداشت‌هایی از قرآن، صورت می‌پذیرد از ویژگی‌های مهم برخی جریان‌های سیاسی دوره معاصر شناخته می‌شود. این جریانات در پاسخ به نیازهای جامعه و معضلات سیاسی-اجتماعی عصر خود، بازگشت به قرآن و تحلیل و نگرش قرآنی و راهکارهای قرآنی را تنها راه نجات معضلات سیاسی-اجتماعی می‌دانند. نگرش سیاسی به مفاهیم و آیات قرآنی در دوره معاصر، امری نوظهور است که قبل از آن، با این شدت و وسعت جلوه گر نشده بود. مقوله‌هایی چون «آزادی»، «عدالت اجتماعی»، «مبارزه با استبداد»، «مبارزه با فقر و مسکنت اجتماعی در ابعاد مادی و معنوی»، «مبارزه با خرافه‌گرایی»، «انقلاب»، «وحدت اسلامی»، «هماهنگ ساختن آموزه‌های اسلامی با یافته‌های جدید علمی» موضوعاتی بودند که در این دوره به تفسیر راه یافتند. تحولات دوره معاصر، و نهضت اصلاحی بازگشت به قرآن، موجب طرح مقولات گوناگونی از جمله موضوعات پیش گفته، شد. که در ذیل نگرش سیاسی از قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرد. از موارد مهم بازاندیشی و ظهور نگرش سیاسی به قرآن می‌توان به آرای دو جریان اجتهادی اصولی (ایران) با جریان اخوان المسلمین مصر اشاره کرد که مباحث زیادی در این زمینه از دیدگاه شخصیت‌های کلیدی این جریان‌ها مطرح شده است. لذا سوال اصلی پژوهش بدین شکل مطرح می‌شود:

مقایسه تطبیقی (وجه اشتراک و افتراق) نگرش سیاسی به قرآن از منظر اندیشمندان

معاصر جریان اجتهادی-اصولی با جریان اخوان المسلمین چیست؟

در پاسخ به سوال پیشگفته فرضیه عبارتست از: اندیشمندان دو جریان، به قرآن به‌عنوان سند قطعی که حیات و زندگی سیاسی اجتماعی از آن قابل کشف و استخراج است، نگاه کرده‌اند. (وجه اشتراک) هر چند از نظر خاستگاه اعتقادی (زمینه تشیع و تسنن) و بستر فرهنگی و اجتماعی (مصر و ایران) و نیز در برخی ویژگی‌ها و روش‌های اندیشه‌ای (نظیر تأکید بر ابعاد و روش حکمی فلسفی در جریان اجتهادی و نفی آن در جریان اخوان) بین دو جریان تمایز وجود دارد. (وجه افتراق)

قلمرو پژوهش، در محدوده بررسی تطبیقی نگرش سیاسی به قرآن با تأکید بر آرای

شخصیت های شاخص جریان اجتهادی-اصولی، نظیر امام خمینی (ره)، علامه طباطبایی، شهید مطهری با جریان اخوان المسلمین مصر، با تأکید بر آرای شخصیت هایی نظیر حسن البناء، سید قطب و یوسف قرضاوی، می باشد. در این پژوهش، تلاش می شود نگرش سیاسی به قرآن، از منظر دو جریان اجتهادی اصولی (ایران) و جریان اخوان المسلمین مصر مورد بررسی قرار گیرد.

۱. مفاهیم و الگوی تحلیل جریان ها

۱-۱. مفهوم جریان

واژه «جریان» در لغت زبان فارسی، به معناهای روان شدن، وقوع یافتن امری، روانی، دست به دست شدن و گردش مالی آمده است. (ر. ک معین، ۱۳۸۶، ۳۶۴) و در اصطلاح، به «تشکل، جمعیت و گروه اجتماعی معینی که علاوه بر مبانی فکری، از نوعی رفتار ویژه اجتماعی برخوردار است» تعریف می شود. (خسروپناه، ۱۳۸۹: ۹) جریان دارای چهار مؤلفه اساسی است: یک شکل گیری در بستر اجتماعی و واقعیت های آن دو. خصلت تاریخی و نقطه شروع داشتن سه. دارای مبانی اندیشه ای بودن چهار. دارای خصلت رفتاری بودن (آثار اجتماعی) داشتن. (مهاجرنیا، ۱۳۹۵: ۲۲) هر جریان از لحاظ منابع انسانی به سه گروه متکی است: الف. نظریه پردازان ب. شارحان ج. عناصر توزیع کننده و ممکن است یکی از منابع به بسط یک جریان پردازد. (فرازی، ۱۳۹۵: ۶۰) در تعریف کلی دو جریان اجتهادی اصولی و اخوان المسلمین می توان گفت که در جریان اجتهادی - اصولی، اجتهاد چارچوبی قاعده مند برای طرح و عرضه پرسش ها و مسائل برآمده از نیازهای تاریخی انسان مسلمان نسبت به نصوص دینی و «بذل جهد» و تلاش برای کشف حقیقت احکام شرعی براساس نیازهای زمانه است و بیشتر بر درایت و عقل در کنار روایت و نقل، تأکید می شود. (معرفت، ۱۳۷۹: ۲۲۴) نهضت اخوان المسلمین در سال ۱۹۲۸ در مصر به وسیله حسن البناء (متوفای ۱۳۶۸ق/۱۹۴۹م) تأسیس شد محصول یکی از پیچیده ترین مراحل تاریخ معاصر مصر است. (عنایت، ۱۳۹۲: ۱۵۲-۱۵۳) حسن البناء و جریان اخوان المسلمین در قبال محیط بحرانی داخلی و خارجی مصر، بازگشت به بنیادهای اسلامی اصیل را به عنوان راه حل مطرح کرد. در واقع می توان، اخوان المسلمین را

به‌عنوان الگوی رهبری بنیادی و تجسم وسعت سازمانی و شخصیت فرهمند حسن‌البناء و دیدگاه نهادی او دانست. (هرایر دکم‌جیان، ۱۳۹۵: ۱۴۸-۱۴۹)

۱-۲. منظور از «نگرش سیاسی» به قرآن

قبل از پرداختن به مفهوم نگرش سیاسی باید دانست که در مورد سیاست، تعاریف مختلفی شده است که برخی از آنها عبارت‌اند از: «شکل‌ها، جهت و چگونگی اعمال قدرت» (ابوالحمد، بی تا: ۲۹)، علم دولت و تئوری‌ها، سازمان‌ها، حکومت و اعمال دولت (همان، ۲۳)، شکل گرفتن قدرت و سهمیم شدن در آن (دال، ۱۳۶۴: ۷-۸) توزیع آمرانه ارزش‌ها در جامعه (عالم، ۱۳۷۳: ۲۹).

به نظر می‌رسد که تعریف مفهوم سیاست بستگی تام و تمامی به جهان بینی، ایدئولوژی، و یا نگرش عمومی، اخلاقی، اعتقادی افراد دارد. (عضداندلو، ۱۳۸۹: ۲۳-۲۲) به‌طور کلی اگر این عقیده پذیرفته شود که شاخه‌های متنوعی از علوم اجتماعی و علوم انسانی به نوعی به حیات سیاسی انسان می‌پردازند، علم مستقلاً به نام علم سیاست یافت نمی‌شود و جنبه‌های مختلف از جمله اندیشه سیاسی، فلسفه سیاسی و تفسیر سیاسی و... ذیل آن قرار می‌گیرند.

با توجه به مطالب پیش‌گفته، نگرش سیاسی برخوردار از رویکرد سیاسی به قرآن است. هدف از نگرش سیاسی به قرآن، تطبیق دهی آیات، اصول و قواعد قرآنی با علم سیاست و مسائلی که امروزه در میان عالمان علم سیاست به‌عنوان یک دانش مشهور شده، نیست بلکه هدف کشف سیاست اصیل و حیات طیبه از قرآن است که همه ابعاد زندگی بشر اعم از فردی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را در بر می‌گیرد. (کوشکی، ۱۳۸۹: ۵۱-۵۲) نگرش سیاسی در بردارنده «فهم و تفسیر» و نوعی نگاه سیاسی به کل یا به برخی از آیات قرآن است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۶: ۲۳) که در صدد کشف و استخراج وجوه سیاسی قرآن و کشف و فهم نوعی حیات اجتماعی و سیاسی و به کمک آن، در تلاش برای ایجاد اصلاح و تغییر وضع موجود است. نگرش سیاسی به قرآن، اندیشه‌ای نص‌محور است که با اعتقاد به جامعیت قرآن، مکانیسم رسیدن به نظام مطلوب سیاسی اسلام را در بازگشت و فهم مجدد قرآن می‌داند. (خان محمدی، ۱۳۹۶: ۹۵) در این نوع نگرش، قرآن اصل است و حرکت از

قرآن به سیاست صورت می‌گیرد. نگرش سیاسی چند ویژگی دارد که عبارت‌اند از: یک. روش تفسیری، یعنی کمک‌گیری از سنت (روایت)، عقل، کشف و شهود و... در تفسیر است. (مؤدب، ۱۳۸۵: ۱۶۷، پارسا، ۱۳۸۳: ۱۴)

دو. دارای گرایش تفسیری، به این معنا که تمایلات و وضعیت خاص فکری (جامعه و محیط پیرامون و دانش‌های تخصصی) به صورت‌های مختلف (اجتماعی، سیاسی، تربیتی، کلامی، اخلاقی و...) بر نگرش قرآنی تأثیر می‌گذارد. (شاکر، ۱۳۸۹: ۴۹-۴۸)

سه. تأثیر عنصر زمان و گفتمان‌های زمانه. (همان، ۶۸)

چهار. شناخت کافی از برخی شاخه‌های علم و دانش است. (همان، ۲۱۵-۲۱۷) منظور از نگرش سیاسی به قرآن کشف و ظهور استقلالی از خود آیات و مفاهیم قرآنی است که سایر علوم به این کشف کمک کنند؛ نه اینکه چیزی بر قرآن تحمیل نمایند.

۱-۳. الگوی تحلیل دو جریان در نگرش سیاسی به قرآن

در این پژوهش، از ترکیب دو روش قرائت متن و قرائت زمینه برای تحلیل جریان‌ها استفاده شده است

۱. در قرائت متنی، به خود متن به‌عنوان اصل و عنصر خودکفا و مستقل نگاه می‌شود. قرآن به‌عنوان حقیقت متجلی و تنزلی است که محتوای آن، نیازمند کشف مفسر سیاسی است. تفسیر به معنای کشف حقیقت است. البته می‌توان گفت که وصول به حقیقت تام برای مفسر سیاسی قابل حصول نیست چرا که موقعیت مفسر، نسبت به زمان، مکان و نیز موقعیت تاریخی دارای محدودیت است.

۲. در قرائت زمینه‌ای، مفسر و اندیشمند سیاسی، با مشاهده وضعیت بحرانی (مسائل و پدیده‌های سیاسی اجتماعی داخلی نظیر استبداد، فقر، مسکنت اجتماعی و... و از نظر بیرونی با مشاهده مسائل و معضلات برآمده از تجدد(ایدئولوژی‌های سیاسی لیبرالی، سوسیالیسم، مارکسیسم) و نیز استعمار برای برون رفت از وضعیت بحرانی (داخلی و خارجی) به قرآن رجوع کرده و نگرشی سیاسی درباره آن اتخاذ می‌کند. در پاسخ به وضعیت بحرانی، نگرش سیاسی به قرآن، تقویت قیام و مبارزه برای برپایی نظام اسلامی و تجسم نوعی حیات و زندگی سیاسی اجتماعی بود. بنا برالگوی پیشگفته، سه بحث در مقایسه و

تطبیق نگرش سیاسی به قرآن در دو جریان، مورد بررسی قرار خواهد گرفت :

۱. مقایسه نقش شرایط اجتماعی و سیاسی در بروز و ظهور نگرش سیاسی به قرآن

۲. مقایسه ویژگی‌های فکری تأثیرگذار بر نگرش سیاسی

۳. نگرش سیاسی هر جریان، به وجود حکومت و ساختار سیاسی در قرآن

۲. نقش شرایط اجتماعی سیاسی در ایجاد نگرش سیاسی به قرآن (گفتمان زمانه)

۲-۱. نقش شرایط اجتماعی سیاسی تکوین اخوان المسلمین مصر و تأثیر آن بر

نگرش سیاسی به قرآن

نحوه تکوین جریان اخوان المسلمین و نگرش‌های قرآنی این جریان در شرایط خاص آن دوره کشور مصر اتفاق افتاد. دعوت اخوان المسلمین در فضای سلطه خارجی، استبداد داخلی، فقر و خودباختگی ملی و طرح شعارهای ناسیونالیستی و تجددگرایانه و شعارهای مارکسیستی با نگرش و رویکرد به قرآن آغاز شد. در کل، اخوان المسلمین هیچ راهی جز بازگشت به اسلام، قرآن و حکومت اسلام و زنده کردن آن در وجدان مردم نمی‌دید. (میشل، ۱۳۸۹: ۳۹) برای برون رفت از بحران‌های مورد اشاره، بزرگان اخوان المسلمین به نگرش سیاسی اجتماعی از قرآن روی آوردند.

۲-۲. نقش شرایط اجتماعی سیاسی ایران و تأثیر آن بر نگرش سیاسی جریان

اجتهادی اصولی به قرآن

نگرش سیاسی جریان اجتهادی اصولی در ایران معاصر تحت تأثیر گفتمان زمانه و در شرایط مشابهی با شرایط ظهور جریان اخوان المسلمین مصر شکل گرفت. ساختار سیاسی استبدادی حکومت دوره پهلوی، (مظفری، ۱۳۸۷: ۲۲۳) تشدید تجددگرایی افراطی و سازمان یافته و تفکیک دین از سیاست، (بیگللو، ۱۳۹۶: ۸۳) تبلیغ ناسیونالیسم باستان‌گرا، برای دین زدایی (همان، ۸۷-۸۸) رواج مبانی و اندیشه‌های الحادی و مادی‌گرایانه مخالف با آموزه‌های دینی (همان، ۹۴-۹۵)، ساختار فرهنگی معیوب و بی‌توجهی به ارزش‌های مذهبی و رواج فساد و فحشا، (گازیوروسکی، ۱۳۷۳: ۴۰۴، یحیی فوزی، ۱۳۸۴: ۴۵) و... باعث شد که هریک از علما و اندیشمندان به گونه‌ای در تلاش برای یافتن راه حلی قرآنی برای برون رفت از بن‌بست‌ها و مشکلات باشند.

سه موضوع اساسی بر روند نگرش سیاسی به قرآن در دو جریان اجتهادی اصولی و نیز اخوان المسلمین تأثیرگذار بوده است :

۱. مسائل عینی جامعه

۲. وضعیت دولت‌ها و حکومت‌های موجود در جهان اسلام

۳. وضعیت جهانی (گفتمان‌های زمانه)

با توجه به عناصر یاد شده، اندیشمند مسلمان، با رهیافت‌های جدید برگرفته از متن اصیل قرآن به ارائه راه حل پرداخته و نگرش سیاسی به قرآن در این دوره به اوج خود رسید. نگرش سیاسی به قرآن در آرای اندیشمندان دو جریان، حاوی دو نکته اساسی است:

۱. تلاش برای آگاه‌سازی جامعه پیرامونی و به‌طور خاص «مردم» چرا که مسائل و مشکلات فراوان از فقر مادی و معنوی و غلبه معیارهای غربی و شرقی جامعه را فرا گرفته بود. این پیش‌زمینه، باید در مقایسه دو رویکرد مد نظر باشد.

۲. کوشش برای نشان دادن الگوی عملی و ساختارمند (سیاسی-اجتماعی) از دین با

کمک‌گیری از متون دینی به ویژه قرآن و غلبه بر ادعای عدم پویایی مفاهیم دینی

۳. ویژگی‌های نگرش سیاسی دو جریان اجتهادی اصولی و اخوان المسلمین به قرآن

۳-۱. ویژگی‌های فکری تأثیرگذار بر نگرش سیاسی در جریان اجتهادی اصولی

۳-۱-۱. تأثیر «اجتهاد» و «فقه» در نگرش سیاسی به قرآن، در این دیدگاه، نگرش سیاسی تحت تأثیر اجتهاد است. فقه علاوه بر جنبه فردی، جنبه حداکثری و اجتماعی-سیاسی دارد. در این دیدگاه، بر اجتهاد به سبک سنتی و فقه جواهری، در عین پویایی تأکید می‌شود. (موسوی خمینی ۱۳۷۶: ۲۹۰-۲۸۹) اندیشمندان جریان اجتهادی اصولی، تلاش دارند تا در درون نظام اجتهاد-فقه‌ای، احکام اسلامی به نحوی تنظیم شود که پاسخ‌گوی نیاز اجتماعی مسلمانان معاصر باشد. (میراحمدی، ۱۳۸۳: ۳۵-۵۶)

۳-۱-۲. تأثیر ویژگی‌های تفسیری نظیر ویژگی صدورری یا دلالتی قرآن مثل «حجیت

ظواهر قرآن» (موسوی خمینی، ۱۳۹۶: ۱۲۷) پذیرش این مبنا، به این معناست که می‌توان با کمک عقل به تفسیر قرآن پرداخت. (طباطبایی، ۱۳۵۳: ۴۲-۴۱) درباره ویژگی دلالتی قرآن، شهید مطهری نیز قائل به «معناداری زبان قرآن» و امکان شناخت قرآن

است. (مطهری، ۱۳۷۷: ۳۴) در مورد ویژگی صدور قرآن امام خمینی معتقد است که مسائل اسلام ابعاد زیادی دارد و کسی که می‌خواهد اسلام را بشناسد باید از «مبدا اصلی» یعنی قرآن، شروع کند. (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۱۱)

۳-۱-۳. عقل‌گرایی در نگرش سیاسی به عنوان منبع مهم فهم دینی شناخته می‌شود. (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۳۳۹) (موسوی همدانی، ۱۳۷۴، ۴۱۷-۴۱۵)

۳-۱-۴. تأثیر حکمت اسلامی در نگرش سیاسی، در این زمینه، جریان اجتهادی اصولی به وجود حقیقی فلسفه و عرفان اسلامی در دنیای اسلام اشاره دارد که هیچ‌گونه خلط و تأثیری از فلسفه یونان نداشته و متأثر از آموزه‌های قرآنی بوده است. (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۳۰۴) (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۴۵)

۳-۱-۵. دیدگاه انقلابی و اعتراضی نسبت به وضعیت ذهنی، علمی و عملی مسلط بر جهان، نپذیرفتن وضع موجود نظام‌های سلطه حاکم بر دنیا، عدم محافظه‌کاری در برخورد با ستمگران، و... که بر نگرش سیاسی به قرآن تأثیر گذاشته است. (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۳۵)

۳-۱-۶. نگرش سیاسی به قرآن، متأثر از آمیختگی و پیوند میان دین و سیاست است و آیات زیادی از قرآن کریم بر مبنای ابعاد سیاسی، حکومتی و اجتماعی تفسیر و تبیین شده است. (همان، ۳۳۹)

۳-۱-۷. احکام و قوانین قرآنی از لحاظ جامعیت دارای ابعادی «اجتماعی» است. (موسوی خمینی، ۱۳۷۶: ۱۱) اجتماع به‌طور مستقل دارای حقیقت و وجود است و در تمامی شئون فرد انسان، نقش دارد. تربیت فرد بدون همراهی اجتماع مفید نخواهد بود. (طباطبایی، ۱۳۵۳: ۹۶)

۳-۲. ویژگی‌های فکری تأثیرگذار بر نگرش سیاسی در جریان اخوان المسلمین
۳-۲-۱. در دیدگاه شخصیت‌های جریان اخوان المسلمین «خصائص یا ویژگی‌های عام» در مورد اعتقادات و تصور اسلامی ذکر شده است: از جمله می‌توان به ربانی بودن (از طرف خدا بودن)، «ثبات» داشتن، «همه‌گیر» بودن (دارای شمول)، دارای هماهنگی و «توازن» بودن، مثبت و «عملگرا» بودن، «واقع‌گرایی»، «توحید» و «انسانی‌بودن» اعتقادات

اسلامی اشاره کرد که بر نگرش سیاسی تأثیرگذارند. (سید قطب، ۱۳۸۸: ۱۹۹-۱۲۳)
۲-۲-۳. در این دیدگاه ویژگی‌های صدوری و دلالتی قرآن مورد توجه و اهتمام قرار می‌گیرد. (البنّا، ۱۴۲۳ / ۲۰۰۲: ۵۸) در تفسیر قرآن از سایر علوم اسلامی نظیر تاریخ، سیره، فقه و کلام و نیز علوم جدید و بحث‌های علمی، کمک گرفته می‌شود. (همان ۵۹-۶۰) نوع نگاه به قرآن، واقع‌گرایانه و با رویکردی کاملاً وجودی از جهان و انسان صورت گرفته است. (سید قطب، ۱۳۸۸: ۵۸-۵۹)

۳-۲-۳. تأثیر مباحث عرفانی و صوفی‌گرایانه، به ویژه در رویکرد حسن البنّا موسس اخوان المسلمین، مشاهده می‌شود. (البنّا، ۲۰۱۱م: ۱۳) البته می‌توان گفت این رویکرد در نسل بعدی اخوان المسلمین کمرنگ شد.

۴-۲-۳. نگاه به سلف و تأثیرپذیری از اندیشه‌های سلفی، حسن البنّا موسس اخوان المسلمین متأثر از اندیشه‌های سلفی رشید رضا بود. (میشل، ۱۳۸۷: ۹۴-۹۵) منظور حسن البنّا از سلفیت و سلفی‌گری، این است که «اهل سنت» حقیقی در صدد بازگشت به اندیشه‌های سلف، قرآن، اسلام اصیل محمدی و واقعی است.

۵-۲-۳. مخالفت با فلسفه و کلام اسلامی (مخالفت با بحث‌های متافیزیکی و تنولوژیکی متأثر از فلسفه یونان) سید قطب، کلام و فلسفه اسلامی را ناکارآمد و منحرف معرفی می‌کند. چرا که این مباحث، در بستر و زمینه وجودی، معرفتی و متافیزیکی یونان (در محیط غیر توحیدی) و متفاوت از زمینه‌های اسلامی (محیط توحیدی) شکل گرفته است. راه حل سید قطب، کنار گذاشتن فلسفه و کلام اسلامی در جهان اسلام است. و اینکه با بازگشت به سوی قرآن، همه قواعد و مفاهیم اندیشه عقیدتی اسلام به صورت مستقیم از قرآن دریافت شود. (سید قطب، بی تا: ۶۵-۷۱)

۶-۲-۳. تأثیر فقه اسلامی در نگرش سیاسی، فقه اسلامی از عقیده اسلامی جدا نیست و در ایدئولوژی اسلامی فقه، شریعت و عقیده و نظام حیات به صورت «کل لایتجزا» است. (سید قطب، ۱۳۶۵: ۲۳۹-۲۴۰) مجموعه فقه اسلامی، با تمام مذاهب گوناگون به تبعیت از قرآن و سنت پیامبر (ص)، در سمت و سوی ثبات و انعطاف‌پذیری حرکت می‌کند، به این معنا که در اصول و کلیات، ثابت و استوار بوده و در فروع و جزئیات،

انعطاف‌پذیر و نوشونده است. (القرضاوی، ۱۹۸۳: ۲۴۰-۲۴۱)

۷-۲-۳. مبارزه با خودبنیادی و جاهلیت غربی، سید قطب از طریق دعوت به نوعی ایمان وجودی که از آیات قرآن نشئت می‌گیرد به مبارزه با سوپروتیویسم غربی (عبدالکریمی، ۱۳۹۵: ۵۴) که در آن، انسان مدار و مرکز تمام هستی قلمداد شده و به جای خدا نشسته، می‌پردازد. سید قطب از غلبه سوپروتیویسم غربی، به جاهلیت مدرن یاد می‌کند. (سید قطب، ۱۳۶۵: ۶۶-۸۲)

۸-۲-۳. نگرش حداکثری به اسلام و قرآن، از ویژگی‌های فکری مهم جریان اخوان المسلمین شناخته می‌شود که دایره شمول اسلام را حداکثری معرفی می‌کنند. (البناء، ۱۳۸۸: ۲۰۰)

۹-۲-۳. در نگرش اخوان المسلمین، دین و سیاست از هم جدا نیست و اشاعه نگرش جدایی دین از سیاست به شدت مورد نقد قرار می‌گیرد. (همان، ۳۴۶)

۱۰-۲-۳. ویژگی جامعه اسلامی، جمع بین ثبات (سنت) با نوگرایی (المرونة) است. ثبات، به‌عنوان عامل استقرار جامعه و مانع فروپاشی و انحراف آن از آرمان‌ها و اصول، مد نظر است. نوگرایی (المرونة) عاملی است که نحوه مواجهه جامعه با روند پیشرفت و سیر زمانی و قانون کلی تجدد را در نظر می‌گیرد. جامعه اسلامی، جامعه‌ای است که در آن واحد ایستایی و پویایی را با هم دارد. (القرضاوی، ۱۴۰۴ق، ۱۹۸۳م: ۲۵۵-۲۵۰)

۲-۴. مقایسه نقاط افتراق و اشتراک ویژگی‌های فکری تأثیرگذار بر نگرش

سیاسی دو جریان به قرآن

الف) نقاط اشتراک دو جریان در ویژگی‌های تأثیرگذار عبارتند از:

۱. ویژگی‌های تفسیری، نظیر توجه به زبان قرآن، توجه به ویژگی‌های صدور و دلالتی قرآن، نقش سنت صحیح و معتبر در تفسیر قرآن و...
۲. نگرش حداکثری نسبت به قرآن و آموزه‌های اسلامی
۳. تأکید بر عدم جدایی دین و سیاست (دولت)
۴. بر ضرورت وجود حکومت و نظام اسلامی تأکید می‌کنند.
۵. فقه و شریعت، در نگرش سیاسی تأثیرگذار است.

۶. تأکید بر اسلام اصیل، در جریان اجتهادی اصولی «اسلام ناب محمدی» و در جریان اخوان به بازگشت به «اسلام سلف» یاد می‌شود.

۷. توجه به مباحث اجتماعی قرآن

۸. تأکید بر نقش مباحث عرفانی و اخلاقی در هر دو جریان.

ب) نقاط افتراق و تمایز ویژگی‌ها عبارتند از:

یک. با اینکه هر دو جریان متأثر از جریان احیای اندیشه اسلامی هستند اما در دو زمینه و بستر اندیشه‌ای متفاوت، یعنی یکی در بستر اندیشه سنی (سلفی)، و دیگری، در بستر اندیشه شیعی، تکون یافته‌اند. هریک براساس ویژگی‌های نظری و راه کارهای عملی منطبق با چارچوب فقه سیاسی مذاهب خود، تلاش می‌کنند رفتار سیاسی و اجتماعی خود را براساس کتاب (قرآن) و سنت سازمان دهند. تا محرکی نیرومند برای ایجاد حرکت و تغییرات سیاسی اجتماعی مطابق با قرآن ایجاد کنند.

دو. تمایز روشی، و ویژگی روشی جریان اخوان المسلمین را می‌توان عمل‌گرایی توأم با برخی از مؤلفه‌های بنیادین که نفی‌کننده مباحث نظری برآمده از فلسفه یا کلام است توصیف نمود. ویژگی روشی جریان اجتهادی اصولی علاوه بر تأکید بر مباحث عملی، از رویکردهای نظری و نیز مباحث حکمی غفلت نمی‌کند. از نظر اندیشمندان اجتهادی اصولی، از اساس موجودیتی به نام فلسفه یا حکمت اسلامی در چارچوب اسلامی، پذیرفته می‌شود. در نهایت می‌توان گفت، نمایندگان جریان اجتهادی اصولی، دارای مبانی حکمی قوی می‌باشند که این موضوع در جریان اخوان المسلمین ضعیف و یا با فقدان مواجه است.

۴. چگونگی نگرش سیاسی دو جریان در ارتباط با حکومت و نظام سیاسی

۴-۱. نگرش به قرآن در ارتباط با حکومت و نظام سیاسی در جریان اجتهادی اصولی
بخش قابل ملاحظه‌ای از دیدگاه‌های اندیشمندان جریان اجتهادی اصولی و به ویژه امام خمینی در زمینه مفاهیمی نظیر سیاست، حکومت و نظام سیاسی به بیان تفاوت دیدگاه‌های اندیشه‌ای در زمینه سیاست اختصاص دارد که با صبغه‌ای قرآنی پشتیبانی شده است. از منظر امام خمینی سیاست برای انبیاء و اولیای الهی به‌عنوان «حق» شناخته

می‌شود. و هر دو ابعاد مادی (راهبری اقتصادی، سیاسی، اجتماعی) و معنوی (راهبری فرهنگی، دینی، شرعی) در معنای سیاست باید لحاظ شود. (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۴۳۱) در این رویکرد، متولی و سرپرستی نظام سیاسی در اختیار فقیه جامع‌الشرایط (ولی فقیه) قرار می‌گیرد. امام خمینی در مورد نوع نظام سیاسی بر تأثیر پذیری جمهوری اسلامی ایران از آیات قرآنی و قانون اسلام تأکید می‌کند:

«حکومت ما جمهوری اسلامی است که متکی بر آیات قرآنی است و قانونش، قانون اسلام است...» (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۲۲۳)

نظام اسلامی با تعابیر مختلفی نظیر «حکومت عدل اسلامی»، «حکومت انسانی»، «حکومت قرآنی» نیز مطرح شده است. (همان، ۲۱۸) در کتاب ولایت فقیه، ضرورت، ویژگی‌ها و نوع حکومت، مشخص شده است. حکومت اسلام، حکومت قانون است و حاکمیت منحصر به خداست و قانون نیز از طرف او آمده است. و همه افراد باید تابع قانون اسلام و فرمان خداوند باشند. حکومت در اسلام به مفهوم تبعیت از قانون است و فقط قانون خداوند بر جامعه حکم‌فرمایی دارد و همه باید از آن پیروی و تبعیت کنند. تبعیت از حکم و قانون الهی برای رئیس و مرئوس لازم الاجرا است:

«تبعیت از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم هم به حکم خدا است که می‌فرماید: (وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ)؛ «از پیامبر پیروی کنید». پیروی از متصدیان حکومت یا «اولوا الامر» نیز به حکم الهی است، آن‌جا که می‌فرماید: (أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ) (النساء ۴: ۵۹) رأی اشخاص، حتی رأی رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، در حکومت و قانون الهی هیچ‌گونه دخالتی ندارد؛ همه تابع اراده الهی هستند.» (خمینی، ۱۴۳۴ ه. ق. ۴۴-۴۵)

برای این موضوع، به دو دلیل عمده و اصلی استدلال شده است:

(۱) نوع تشریح قوانین اسلامی نشان‌دهنده این است که احکام شرع حاوی قوانین و مقررات متنوعی است که يك نظام کلی اجتماعی را می‌سازد. در این نظام حقوقی هر چه بشر نیاز دارد از امور خصوصی و عمومی، مقررات جنگ و صلح، قوانین جزایی، حقوقی و... نیاز دارد، فراهم آمده است و این مسئله اهتمام اسلام را، به حکومت و روابط سیاسی و

اقتصادی جامعه نشان می‌دهد تا همه شرایط به خدمت تربیت انسان مهذب و با فضیلت در آید. از منظر امام خمینی (ره)، قرآن و سنت، شامل همه دستورات و احکامی است که بشر برای سعادت و کمال خود احتیاج دارد. (همان، ۲۹-۳۰)

۲) دقت در ماهیت و کیفیت احکام شرع نشان دهنده این است که اجرای احکام شرع و عمل به آنها، مستلزم تشکیل حکومت است و بدون تأسیس یک دستگاه عظیم و پهناور اجرا و اداره، نمی‌توان به وظیفه اجرای احکام الهی عمل کرد. (خمینی، ۱۳۹۴: ۳۰)

در نظر علامه طباطبایی نیز حکومت اسلامی یا همان حکومت اجتماعی دینی از نظر دینی بودن موظف به اجرای احکام اسلام و بر پایی دین و قوانین دینی است. (یزدانی مقدم، ۱۳۹۰: ۲۷۳) حکومت مطلوب و مورد نظر علامه طباطبایی، حکومت اجتماعی دینی «حکومه اجتماعیه دینی» است. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۹۷-۹۶) دینی بودن و اسلامی بودن حکومت در نگرش علامه طباطبایی دارای ویژگی‌های ذیل است:

۱. مسلمانان، حاکم را در جامعه اسلامی تعیین کنند.

۲. تعیین حاکم براساس سنت امامت است یعنی حکومت پادشاهی و استبدادی نیست.

۳. حاکم باید احکام دین را محافظت کند.

۴. حکومت از آن رو که برای اجتماع است در حد مقدر، حاکم نیازمند شور با مسلمین و اجتماع اسلامی که صاحبان حقیقی حکومت هستند، می‌باشد. شور به معنای مشورت با اطرافیان و نزدیکان نیست بلکه مسلمین و اجتماع اسلامی مد نظر هستند. (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۱۲۲)

از دیدگاه شهید مطهری نیز مسئله «حکومت و رهبری» در اسلام به صورت مبسوطی مورد بررسی قرار گرفته است. او این موضوع را در ذیل عنوان «امامت و رهبری امت» در کتاب «رهبری و مدیریت در اسلام» مطرح می‌کند. او «قدرت مدیریت» را نوعی رشد می‌شمارد که این نوع رشد در اصطلاح اسلامی «هدایت» و «امامت» نامیده می‌شود. (مطهری، ۱۳۷۷: ۳۱۸-۳۱۹) او تصریح می‌کند که قرآن کریم بر اصل رهبری و امامت، بسیار تکیه می‌کند و در معارف شیعه این اصل قرآنی جای شایسته خود را دارد. و آنچه قرآن تحت عنوان رهبری از آن بحث می‌کند، ما فوق رهبری‌ای است که بشریت

می‌شناسد. رهبری‌ای که بشریت می‌شناسد از حدود رهبری در مسائل اجتماعی تجاوز نمی‌کند، ولی منظور قرآن از رهبری، علاوه بر رهبری اجتماعی رهبری معنوی یعنی به سوی خداست و از رهبری‌های اجتماعی دقیق‌تر و حسّاس‌تر است. (همان، ۳۱۹) مطهری با اشاره به آیاتی که درباره امامت و رهبری در قرآن آمده است. نظیر آیه «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ...» (بقره/ ۱۲۴) امامت و رهبری انسان‌ها، را در بعد معنوی - الهی و در بعد اجتماعی، عالی‌ترین مقام و پستی می‌داند که از طرف خدا به يك انسان واگذار می‌شود. در حالی که در دنیای امروز به مسئله رهبری و مدیریت، تنها از جنبه اجتماعی می‌نگرند. (همان، ۳۲۰-۳۲۱)

در نگرش سیاسی جریان اجتهادی اصولی و نسبت به نظام سیاسی «عدالت اجتماعی» دارای اهمیت است. علامه طباطبایی (ره) عدل را در آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ» (نحل آیه ۹۰) به امر به عدالت اجتماعی و نقش آن در جامعه و حکومت، تفسیر نموده است. (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۷۸-۴۷۹) در ساختار اندیشه سیاسی شهید مطهری با توجه به اهمیت بحث عدالت اجتماعی در قرآن کریم در موارد متعددی مورد بررسی قرار گرفته است. مطهری علت اصلی حساسیت مسلمین نسبت به مسئله عدالت و علت راه یافتن این اصل در کلام و در فقه و در حوزه‌های اجتماعی اسلامی را، بلا شك قرآن می‌داند. (مطهری، ۱۳۷۷: ۶۳-۶۲) مطهری به عدالت به عنوان یک نیاز ضروری در کنار «ارسال رسل» اصالت قائل شده است. (همان، ۲۹۱- ۵۹)

۴-۲. نگرش به قرآن در ارتباط با حکومت و نظام سیاسی در جریان اخوان المسلمین دولت و نظام اسلامی در اندیشه سیاسی اخوان المسلمین و به ویژه حسن البنا و سید قطب براساس آموزه‌های قرآنی شکل گرفته است و به روش قرآن کریم در اصلاح اجتماعی و تشکیل نظام اسلامی اشاره شده است. قرآن جامع اصول اصلاح‌های فراگیر اجتماعی است که بر حسب وقایع، حوادث، شرایط و مناسبات بر پیامبر (ص) نازل شده است. (حسن البنا، ۱۳۸۸: ۱۷۰) روش قرآن در اصلاح سیاسی - اجتماعی، عمل به شعائر و آموزه‌ها در نظام اسلامی و قرآنی است. نظام قرآنی، آموزه‌هایش را به صورت صرف تئوری بیان و عرضه نکرده است بلکه برای تثبیت و بهره‌برداری از نتایج آن، به صورت عملی امت را بر انجام

برنامه‌های عملی ملزم کرده است. حسن‌البناء به شرحی تاریخی از نخستین دولت اسلامی می‌پردازد که نظامی اجتماعی بود که بر پایه قرآن بنا شد و اولین دولت، سخت به نظام اجتماعی قرآن باور داشت و در میان مردم جهان به ترویج آن پرداخت. (همان، ۱۷۱-۱۷۲) علل از بین رفتن شوکت و تمدن اسلامی، بحران‌ها و کشمکش‌های سیاسی و اجتماعی و طغیان مادی‌گرایی در سرزمین‌های اسلامی بود که تمدن مادی غرب در این کشمکش‌ها بر تمدن اسلامی پیروز شد.

حسن‌البناء دعوت به بیدار شدن، برانگیختگی و نجات از وضع موجود را طرح می‌کند. (همان، ۱۸۴-۱۹۰) حسن‌البناء وظیفه‌اش را بازگشت به وضع از دست رفته امت اسلامی در دوره اولیه اسلام می‌داند که به‌عنوان کامل‌ترین شکل نظام اجتماعی، به‌صورت عملی به اجرا درآمده است. از این نظر، حکومت از ارکان اسلام است و برای تأمین آینده اسلام باید این رکن بر پا شود و حکومتی براساس روش قرآنی که متضمن عناصر دعوت به دین است، تشکیل شود. (مرادی، ۱۳۸۱: ۸۵) ضرورت وجود حکومت اسلامی به‌عنوان ابزار برپایی جامعه فاضل و برانگیختن امتی است که اسلام را به‌عنوان دین حق پذیرفته است. اخوان المسلمین می‌خواهد حاکمان، بر نظام اسلامی تأکید کنند، دولت اسلام دوباره برپا شود، احکام آن به اجرا گذاشته شود و مردم دارای حکومت شوند و حکومت نیز مورد تأیید مردم باشد. (البناء، ۱۳۸۸: ۱۷۵) نظام حکومت و زندگی مردم بر طبق اسلام و قرآن باشد. دولت و نظام اسلامی در اندیشه سیاسی حسن‌البناء، همانند دوره طلایی قرون اولیه اسلام بر سه اصل اساسی استوار است که براساس تفسیر آیات الهی شکل گرفته است:

۱. مسئولیت زمامدار، که حاکم اسلامی در برابر خدا و مردم مسئول است. (همان، ۲۶۲) عمل کردن حاکم به اوامر خداوند در رعایت کردن اصول نظام شورایی است. (میشل، ۱۳۸۷: ۱۸۹)

۲. برادری (اخوت) در اسلام و قرآن، اصلی از اصول ایمان است. در امور بنیادین میان امت اسلامی اختلاف نیست و نظام اجتماعی اسلام، تنها نظامی است که امت را به هم پیوند می‌دهد. (البناء، ۱۳۸۸: ۲۶۳)

۳. حاکم باید طبق دیدگاه قرآن، نظر مردم را بخواهد و به خواست آنان احترام گذاشته و

نظرات مفید را به کار ببندد. (همان، ۲۶۴، ۱۴۱۱ ه ق: ۲۳۱) به این مسئله در دو آیه مختلف اشاره شده است:

«وَسَاوِرُهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل عمران: ۱۵۹) و «وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ» (شوری: ۳۸)

تبعیت از شورا یک امر قطعی و اساس دولت اسلامی می باشد. عضویت در شورا (یا همان اهل حل و عقد)، منحصر در سه گروه، است که عبارت اند از: فقها و حقوق دانان، رهبران درای تجربه، سه. افرادی (متنفذین) که به نوعی ریاست و نفوذ در اجتماعات دارند، است. (البنی، ۱۴۱۱ ه ق: ۲۴۶) سید قطب نیز با به کارگیری واژه «حاکمیت» در صدد تبیین مفهوم جامع دین و ارائه تعریفی فراگیر از آن است. (سیاوشی، ۱۳۸۸: ۵۳۵) او ربوبیت را مرادف با «حاکمیت» دانسته و معتقد است که هر حکومتی که براساس شریعت و اوامر خداوند نباشد، باطل است و هر طاغوتی که مردم را به بندگی گرفته، باید از بین برود. دین اسلام، انسان ها را، به سوی خداوند سوق داده و آنان را از عبودیت دیگران، و سر فرود آوردن در مقابل قوانین بشری و غیرالهی، باز می دارد. (سید قطب، ۱۹۷۹: ۳۸) او شریعت را امری وجودی می داند که خداوند آن را برای حیات بشر تنظیم کرده است. شریعت در معنای وجودی آن به این معناست که شریعت به قوانین عام تکوینی متصل و با آن هماهنگ است. (همان، ۹۷-۹۸) عامل نجات بودن اسلام، نیازمند حکومت است. دین اسلام آمده تا حکومت و زندگی را به وضع شایسته ای اداره کند، و نظام اجتماعی مترقی، کامل و مطابق با روش و سبک الهی بسازد. و در برابر مشکلات اجتماعی و قومی و دیگر مشکلات مقاومت کند و برای علاج آنها، راه چاره نشان دهد، لذا اسلام با حکومت و تشکیلات حکومتی می تواند افکار و مقررات خود را به مرحله اجرا درآورد. (سید قطب، ۱۳۶۰: ۵۳) لذا در قرآن بیان شده است که اسلام بدون حکومت و ملت بدون اسلام، معنا ندارد. خداوند در قرآن می فرماید:

«وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» (مائده: ۴۴) کسانی که برطبق آنچه

خدا نازل کرده، حکم نمی دهند، کافرند.

آیه تصریح می کند که حکومت باید اسلامی باشد تا بتواند حکم اسلامی را اجرا کند و کسی که مخالف حکومت اسلامی است نمی تواند مدعی مسلمانی باشد. (سید قطب،

۱۳۶۰: ۵۸) سید قطب اعتقاد دارد که وقتی که حکومت اسلامی تحقق می‌یابد که قانون اجرا شود و افکار و مبادی اسلام حکومت کند و اصول و نظاماتش حکومت و شکل اجتماع را تعیین کند. (همان، ۶۷) به نظر سید قطب، هر نوع حکومتی که با مراعات نظام اسلام پدید آید، قدر مسلم اصل مشورت در آن معتبر است و قرآن به آن، تصریح و تنصیص مخصوص دارد. (همان، ۶۷) پیشنهاد سید قطب برای ایجاد حکومت، از طریق جهاد به دست می‌آید. (سید قطب، ۱۳۶۵، ۲۳۴) از اصول بنیادینی که در کنار سایر مفاهیم قرآنی از سوی سید قطب مطرح شده است، مفهوم «جهاد» است. (برای مطالعه بیشتر در این زمینه ر.ک: سید قطب، ج ۳، ۱۴۲۵ه.ق: ۱۴۴۴) او معتقد است که ایجاد کردن مملکت الهی در زمین و از بین بردن مملکت بشر (بشر خودبنیاد، عبودیت بشر)، و بازپس‌گیری سلطنت الهی و سیادت شریعت و الغای قوانین بشری به مجرد تبلیغ و بیان امکان‌پذیر نیست. بلکه نیازمند جهاد (حرکت واقعی ایجابی) است. (سید قطب، ۱۳۹۹ه.ق، ۱۹۷۹: ۶۰-۶۱)

۳-۴. مقایسه چگونگی نگرش سیاسی دو جریان اجتهادی اصولی و اخوان المسلمین از

قرآن کریم

الف. مقایسه نقاط اشتراک چگونگی نگرش سیاسی به قرآن کریم

در هر دو جریان «حکومت»، «دولت» و نظام سیاسی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و به ویژه قرآن، است و اسلام به‌عنوان کامل‌ترین شکل نظام اجتماعی است. حکومت اسلامی و مباحث مرتبط با آن، در قرآن آمده و «قرآن» ملاک عمل جامعه و حکومت اسلامی است. و لذا بر پایی حکومت اسلامی ضرورت دارد. و احکام سیاسی و اجتماعی اسلام باید بر اساس اسلام و قرآن باشد. و تنها راه مبارزه با فساد اجتماعی و سیاسی تأسیس حکومت و دولت اسلامی است. دولت اسلامی مبتنی بر قرآن، جهان‌شمول، شریعت‌مدار و دارای اساسنامه و قانون اساسی است که برگرفته از قرآن کریم است. دولت اسلامی، دولتی «مدنی» است که بر اساس دو اصل بیعت و شورا (در اهل سنت) و بر پایه امامت امت (در شیعه) و در ذیل ولایت فقیه، بر پا شده است.

ب. مقایسه نقاط افتراق چگونگی نگرش سیاسی به قرآن

بیشترین نقطه افتراق و تمایز در نوع نگرش سیاسی در روش‌های به کار رفته در هر دو

جریان است. بخشی از این افتراق نیز به خاستگاه و نیز زمینه‌های اعتقادی، فکری و فرهنگی دو جریان، بر می‌گردد. در مورد نحوه نگرش یا برداشت از حکومت، نظام سیاسی، دولت، و مفاهیم مرتبط با این موضوعات، نظیر شورا، از نظر خاستگاه فکری و عقیدتی اندیشمندان دو جریان، تفاوت وجود دارد. یکی در چارچوب «خلافت» و دیگری در چارچوب «امامت» بحث می‌کند. چگونگی نگرش سیاسی به قرآن در جریان اجتهادی اصولی، با محوریت موضوعات عینی شکل گرفته است:

۱. پیش از انقلاب رویارویی و مبارزه با نظام سلطنتی و استبدادی پهلوی، در این زمینه مفاهیم و موضوعاتی نظیر عدالت، عدالت اجتماعی، ظلم، آزادی، مبارزه با استبداد، با تبیین و تفسیرهای قرآنی از سوی اندیشمندان اجتهادی اصولی طرح می‌شد.

۲. تأکید بر انقلاب و انقلاب اسلامی، و مفاهیمی که حول این مفهوم شکل گرفته بود. (مفاهیمی نظیر قیام، مبارزه، جهاد) که تلاش می‌شد تبیینی سیاسی اجتماعی و نیز کارآمد و به روز، از این مفاهیم ارائه شود.

۳. در ارتباط با قدرت‌های خارجی و مداخله‌گر در سرزمین‌های اسلامی و بویژه در ایران، مفاهیمی نظیر نفی سلطه غرب و شرق، استقلال، مبارزه با صهیونیسم جهانی و نظام سلطه، و... با تفسیر و تبیین‌های قرآنی صورت می‌گرفت.

۴. تبیین و تفسیرهای سیاسی اجتماعی از قرآن، ناظر بر تقویت جنبه‌های ساخت دولت و نظام اسلامی بود.

۵. حجم انبوهی از مفاهیم قرآنی در ارتباط با «اتحاد» و «وحدت مسلمین» و پرهیز از تمایلات و اقدامات تفرقه‌برانگیز معطوف بوده است. می‌توان گفت در جریان اجتهادی اصولی هر دو جنبه سلبی و ایجابی نگرش سیاسی از قرآن نمود دارد.

چگونگی تفسیر سیاسی قرآن در جریان فکری اخوان المسلمین، از نظر ویژگی‌ها و نیز از نظر خاستگاه نظری و عملی بروز و ظهور این جریان‌ها با جریان اجتهادی اصولی متفاوت است. که به مواردی اشاره می‌شود:

۱. به لحاظ اینکه جریان اجتهادی اصولی از نظر اجتماعی (خاستگاه نظری و عملی)، از جایگاه مستحکم و به لحاظ قدمت تاریخی دارای پیشینه تاریخی طولانی‌تر از جریان

اخوان المسلمین بود، شخصیت‌های شاخص جریان اخوان المسلمین دارای فراز و فرود متفاوتی از حیث شخصیت و شرایط اجتماعی سیاسی، بودند.

۲. بخش عمده زندگی برخی از شخصیت‌های اخوان المسلمین در زندان و رویکرد کلی و نهایی افراد شاخصی نظیر سید قطب در جنبه سلبی یعنی «مبارزه» گذشت. و نگرش سیاسی آنان در رابطه با ساختار سیاسی «دولت» یا «حکومت» زمینه بروز و ظهور نیافت.

۳. یک نحو از تحلیل می‌تواند با روند پیروزی یا شکست جریان‌ها در پیش آمدهای فرارو، تجزیه و تحلیل شود. روند پیروزی انقلاب اسلامی بر نگرش سیاسی در ارتباط با «حکومت» و «دولت» و مفاهیم مرتبط با آنها، تأثیر گذاشت. در حالی که این جنبه، در جریان اخوان، بر عکس بود، روند «شکست» پیاپی شرایط لازم برای فراتر رفتن دیدگاه‌ها و تفسیرها و نگرش‌ها از مفاهیم قرآنی در چارچوب ایجابی، فراهم نشد و در حد معمول باقی ماند و بیشتر تفاسیر معطوف به اهمیت مفاهیمی نظیر «جهاد» باقی ماند. البته این موضوع در شخصیت‌های بعدی نظیر یوسف قرضاوی تعدیل یافته است و در آثار قرضاوی، موضوعات ایجابی در زمینه‌های مختلف دولت، حکومت و... به صورت منسجم مورد بررسی قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، نگرش تطبیقی دو جریان اجتهادی اصولی ایران و اخوان المسلمین مصر مورد بررسی قرار گرفت. با توجه با الگوی تحلیل، عوامل بروز نگرش سیاسی به قرآن در سه محور گفتمان زمانه (شرایط سیاسی اجتماعی)، نقش ویژگی‌های فکری و چگونگی نگرش و برداشت نظام سیاسی و دولت، از دیدگاه قرآن با تلفیق دو روش قرائت متن و قرائت زمینه مورد بررسی قرار گرفت. با اینکه دو جریان، در محیط‌های فرهنگی و جغرافیایی مختلف شکل گرفته‌اند، اما نوع مواجهه آن دو جریان با ورود تجدد غربی، نظام بین‌الملل، ورود استعمار و سلطه غربی در جوامع ایران و مصر نقش مهمی در انگیزه بخشی مشترک آنها برای خیزش سیاسی با بهره‌گیری از ادبیات قرآنی را در پی، داشت. رشد سکولاریسم، اباحه‌گری، لیبرالیسم و فرهنگ غربی همگی از جمله عوامل مهمی بودند که بحران‌های مشترکی همچون بحران هویت، بحران مشروعیت و بحران کارآمدی را در کشورهای ایران و مصر به وجود آورده و زمینه رجوع به قرآن و نگرش سیاسی اجتماعی از آن را تقویت کرد.

عمل به آموزه‌های قرآنی برای مقابله با یک عامل عمده و لرزش‌های ناشی از مفهوم و عینیتی به نام «تجدد» بود که بیش از حد بر خودبنیادی انسان و مفاهیم برساخته بشری تأکید می‌کرد که در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ظهور یافته و موجودیت اسلامی را به حاشیه رانده و چالش‌هایی را در حوزه مسائل فرهنگی، سیاسی و اجتماعی پدید آورده بود. به تبع مواجهه جامعه اسلامی با مباحث پیرامون تجدد، نفوذ افکار مارکسیستی، ماتریالیستی، سوسیالیستی و لیبرالیستی در جامعه نیز منجر به دغدغه مندی علما و روشنفکران دینی گردید. از نظر درونی، استبداد داخلی و برخی از اقدامات اصلاحی و ضد دینی رژیم و دولت‌های کشورهای اسلامی نظیر رژیم پهلوی، دولت مصر در ایجاد، نگرش سیاسی به قرآن تأثیرگذار بود. نگرش سیاسی به قرآن با ویژگی‌های پیش‌گفته در دو جریان اجتهادی اصولی و اخوان المسلمین تقویت شد. و تلاش شد تفسیر و برداشتی اصیل از ماهیت سیاست و حکومت از منظر قرآنی از سوی اندیشمندان دو جریان ارائه گردد.

در یافته پژوهش می‌توان گفت که:

۱. نگرش سیاسی به قرآن نشان‌دهنده وحدت رویه اندیشمندان دو جریان در رجوع به

قرآن و تلاش برای دست یابی به نگرش حداکثری اجتماعی - سیاسی و ارائه تصویری خالص و اصیل از قرآن است که این نقطه اشتراک دو جریان است و در مقابل نگرش‌های حداقلی به قرآن قرار می‌گیرد.

۲. دو جریان یاد شده، ساختار حاکمیت بشری را در ذیل حاکمیت الهی قابل تحقق می‌بینند و در این رویکردها خودبنیادی انسان که از دیدگاه‌ها و نظرات غربی اخذ شده است رد می‌شود. در این رویکردها نظام سیاسی ذیل نظام توحیدی معنا و مفهوم دارد.

۳. مقایسه تطبیقی جریان‌های اسلامی به ویژه در نگرش و رویکردهای قرآنی در نزدیک کردن دیدگاه‌ها و ایجاد وحدت در جهان اسلام اثر گذار است.

۴. مقایسه تطبیقی نشان داد که صرف نظر از نقاط افتراق فکری که نشئت گرفته از بستر اندیشه سنی و شیعی، است. نقاط اشتراک فراوانی در ویژگی‌های فکری و نیز نوع نگاه به نظام، حکومت و ساختار سیاسی در نگرش اندیشمندان دو جریان، وجود دارد؛ که تلاش کرده‌اند. بدون لحاظ انگیزه‌های اختلافی، رویکردی عقلانی، و اصیل در ارتباط با مفاهیم قرآنی اتخاذ شود که امکان بهره‌برداری همه مسلمانان فراتر از هر مذهبی از نگرش‌های قرآنی فراهم آید.

فهرست منابع:

قرآن کریم

۱. ابوالحمد، عبدالحمید، مبانی سیاست، ج ۱، تهران، انتشارات توس، بی تا.
۲. البنا، حسن، (۱۳۸۸). پیام بیداری، (مجموعه رسائل امام حسن البنا) ترجمه مصطفی اربابی، تهران: نشر احسان.
۳. البنا، حسن، (۱۴۱۱ه ق). مجموعه رسائل الامام الشهيد حسن البنا، الاسكندريه (مصر): دارالدعوه.
۴. البنا، حسن، (۲۰۱۱م). مذكرات الدعوه و الداعيه، كويت: آفاق للنشر.
۵. البنا، حسن، (۲۰۰۲ / ۱۴۲۳). نظرات فی كتاب الله، مصر (قاهره): دار التوزيع و النشر الاسلاميه.
۶. بیگدلو، رضا (۱۳۹۶). جریان های فرهنگی ایران معاصر (۱۳۴۰-۱۳۵۷)، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۷. پارسانیا، حمید؛ (۱۳۸۳). «روش‌شناسی و اندیشه‌ی سیاسی»، فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۲۸، ص ۷-۱۶.
۸. حبیبیان، اباذر، (۱۳۹۰). مفسر مصلح (نگاهی به روش تفسیری شهید مطهری)، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۹. حمید عنایت، (۱۳۹۲). اندیشه سیاسی اسلام معاصر، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۰. خانمحمدی، یوسف، (بهار ۱۳۹۶) «روش‌شناسی تفسیر سیاسی قرآن»، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، دوره ۱۵، شماره ۵۷، ص ۹۵-۱۱۲.
۱۱. خسروپناه، عبدالحسین، (۱۳۸۹). جریان‌شناسی ضد فرهنگ‌ها: تبیین و تحلیل جریان‌های فرهنگی معارض با فرهنگ ناب محمدی (ص) و علوی، قم، مؤسسه فرهنگی حکمت نوین اسلامی.
۱۲. رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۹۶). منطق تفسیر قرآن (۲)، روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
۱۳. ریچارد میشل، (۱۳۸۹). تاریخ جمعیت اخوان المسلمین از آغاز تا امروز ج ۱ و ۲ ترجمه سید هادی

- خسرو شاهی، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.
۱۴. دال، رابرت، (۱۳۶۴). تجزیه و تحلیل جدید سیاست، ترجمه حسین ظفریان، تهران، نشر مترجم.
۱۵. سیاوشی، کرم، (۱۳۸۸). تحلیل انتقادی مبانی و روش تفسیری سید قطب در فی ظلال القرآن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۱۶. سید قطب، (۱۴۱۳ ه. ۱۹۹۳ م.). العدالة الاجتماعیه فی الاسلام، القاہرہ: دارالشروق.
۱۷. سید قطب، خصائص التصور الاسلامی و مقوماته، بیروت: دارالشروق، بی تا،
۱۸. سید قطب، (۱۳۷۹). عدالت اجتماعی در اسلام، ترجمه سید هادی خسروشاهی و محمدعلی گرامی تهران: کلبه شروق.
۱۹. سید قطب، (۱۳۶۵). فاجعه تمدن و رسالت اسلام، ترجمه: علی حجتی کرمانی، تهران: انتشارات القیس و فردوس.
۲۰. سید قطب، (۱۴۲۵ق) فی ظلال القرآن، بیروت (لبنان): دارالشروق.
۲۱. سید قطب، (۱۹۷۹ م). معالم فی الطريق، بیروت: دارالشروق.
۲۲. سید قطب، (۱۳۶۰). مقابله اسلام با سرمایه داری و تفسیر آیات ربا، ترجمه: سید محمد رادمنش، تهران: بنیاد علوم علوم اسلامی.
۲۳. سید قطب، (۱۳۸۸). ویژگی های جهان بینی اسلامی، ترجمه: سید محمد خامنه ای، تهران: انتشارات تولید کتاب.
۲۴. شاکر، محمد کاظم، (۱۳۸۲). مبانی و روش های تفسیری، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.
۲۵. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۷). اصول فلسفه رئالیسم، بوستان کتاب، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۶. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۵). اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۲، (مقدمه و پاورقی شهید مرتضی مطهری)، تهران، چ ۱۴، صدرا.
۲۷. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۷۱). المیزان فی تفسیر القرآن، قم، اسماعیلیان.

۲۸. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۷۲). المیزان فی تفسیر القرآن، تهران، دارالکتب اسلامیه.
۲۹. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۸). بررسی‌های اسلامی، قم، بوستان کتاب.
۳۰. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان (ج ۱- ۲۰) مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، ج ۵، ۱۳۷۴
۳۱. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۷). روابط اجتماعی در اسلام، قم، بوستان کتاب.
۳۲. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۵۳). قرآن در اسلام (طبع قدیم)، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳۳. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۸۸) قرآن در اسلام، قم، مؤسسه بوستان کتاب.
۳۴. عالم، عبدالرحمن، (۱۳۷۳). بنیادهای علم سیاست، تهران، نشر نی.
۳۵. عبدالکریمی، بیژن، (پاییز و زمستان ۱۳۹۵). «تفکر معنوی و سوپروکتوریسم متافیزیکی»، دو فصلنامه پژوهش‌های عقلی نوین، سال اول، شماره دوم، ص ۵۱-۸۱.
۳۶. عضدانی، حمید، (۱۳۸۹). سیاست و بنیان‌های فلسفی اندیشه سیاسی، تهران، نشر نی.
۳۷. عنایت، حمید، (۱۳۹۲). اندیشه سیاسی اسلام معاصر ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی تهران: امیرکبیر.
۳۸. فراّتی، عبدالوهاب، (۱۳۹۵). گونه‌شناسی فکری سیاسی حوزه علمیه قم، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۹. فوزی، (زمستان ۱۳۹۰). یحیی تحولات سیاسی-اجتماعی بعد از انقلاب در ایران ج(۱) ۱۳۸۰-۱۳۵۷، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، مؤسسه چاپ و نشر عروج.
۴۰. فوزی، یحیی و بهروز پایاب، «مقایسه تطبیقی اشتراکات و افتراقات اندیشه سیاسی جنبش اسلامی سنی اخوان المسلمین در مصر و جنبش اسلامی شیعی در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی سال نهم شماره ۳۶، ص ۳۳-۵۹.
۴۱. قرضاوی، یوسف، (۱۹۸۳م - ۱۴۰۴ق). الخصائص العامه للاسلام، بیروت: مؤسسه الرساله.
۴۲. قرضاوی، یوسف، (۱۳۸۶). ویژگی‌های کلی اسلام، ترجمه، جلیل بهرامی نیا، تهران: نشر احسان.

۴۳. قرضای، یوسف، (۱۹۸۳). الخصائص العامه للاسلام، بیروت: مؤسسه الرساله.
۴۴. کوشکی، محمدصادق، (۱۳۸۹). جستاری در مبانی سیاست مطلوب قرآن کریم، تهران، انتشارات عابد.
۴۵. مارک گازیوروسکی، (۱۳۷۳). دیپلماسی آمریکا و شاه، ترجمه جمشید زنگنه، تهران: نشر رشاء.
۴۶. مرادی، مجید، (پاییز ۱۳۸۱). «نظریه دولت در اندیشه حسن البنا»، فصلنامه علمی-پژوهشی علوم سیاسی، شماره ۲۰، ۱۹، ص ۸۳-۱۰۲.
۴۷. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۸). آینده انقلاب اسلامی ایران (مجموعه آثار ج ۲۴) تهران: صدرا.
۴۸. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۷). جامعه و تاریخ، (مجموعه آثار، ج ۲)، تهران: صدرا.
۴۹. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۷). نبرد حق و باطل، فطرت، توحید (مجموعه آثار، ج ۴) تهران: صدرا.
۵۰. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۷). مدیریت و رهبری در اسلام (امدادهای غیبی در زندگی بشر) (مجموعه آثار ج ۳)، تهران: صدرا.
۵۱. مظفری، (۱۳۸۷). آیت مناسبات روحانیت و دولت در ایران معاصر (بارویکرد جامعه شناسی سیاسی)، تهران: نشر معارف.
۵۲. معرفت محمد هادی، (۱۳۷۹). تفسیر و مفسران ج ۱، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
۵۳. معین، محمد، (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی، تهران: ساحل.
۵۴. موسوی خمینی (ره)، روح الله (امام)، آداب الصلوة (آداب نماز)، بی تا، بی جا.
۵۵. موسوی خمینی (ره)، روح الله (امام)، (۱۳۸۵). تنقیح الأصول، ج ۳، تنظیم تقوی اشتهازدی، حسین تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۵۶. موسوی خمینی (ره)، روح الله (امام)، (۱۳۷۳). شرح چهل حدیث، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ پنجم.
۵۷. موسوی خمینی (ره)، روح الله (امام)، (۱۳۷۷). صحیفه امام جلدهای (۲۲ - ۱)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۵۸. موسوی خمینی (ره)، روح الله (امام)، (۱۳۹۴). ولایت فقیه، تهران: انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۵۹. موسوی، خمینی(ره)، روح‌الله(امام)، (۱۳۷۶). تقریرات فلسفه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
۶۰. مؤدب، رضا، (۱۳۸۵). روش‌های تفسیر قرآن(ویرایش دوم)، قم: انتشارات دانشگاه قم.
۶۱. میراحمدی، منصور، (۱۳۸۳). «فهم اجتهادی شریعت و زندگی سیاسی»، مجله علوم سیاسی، دوره ۷، شماره ۲۸. ص ۳۵-۵۶
۶۲. میشل، ریچارد، (۱۳۸۷). تاریخ جمعیت اخوان‌المسلمین از آغاز تا امروز، ج ۲، ترجمه‌ی سیدهادی خسروشاهی، تهران: انتشارات وزارت خارجه.
۶۳. مهاجرنیا، محسن، (۱۳۹۵). جریان‌شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۶۴. نرم‌افزار مجموعه آثار استاد شهید مرتضی مطهری(ویرایش ۲)، تهران، انتشارات صدرا، بی تا.
۶۵. نرم‌افزار مجموعه آثار امام خمینی(ره)، (نرم‌افزارهای مجموعه نور) تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، بی تا.
۶۶. نرم‌افزار مجموعه آثار علامه طباطبایی، (۱۳۹۱) قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی(نور).
۶۷. دکمجان، هرایر (۱۳۹۵). جنبشهای اسلامی معاصر در جهان عرب، ترجمه حمید احمدی، تهران: کیهان.
۶۸. یزدانی مقدم، احمد رضا، (۱۳۸۹). فرهنگ در اندیشه علامه طباطبایی، مجموعه مقالات سیاست متعالیه، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۶۹. یزدانی مقدم، (۱۳۹۰). فلسفه سیاسی علامه طباطبایی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

منابع انگلیسی:

Tully, James, *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*,
۱۹۸۸NewJersey: Princeton University Press,